

Turchenko G. F. Famine 1921-1923 as a means of state terror of the Soviet power on the South of Ukraine

The article is devoted to the study of famine in early 1920's in the Southern Ukraine. It is considered as part of the Bolshevik terror in this region. The process of organization of famine at various levels of government is characterized. The author emphasizes that the main aim of Soviet power in this case was the suppression of insurgency.

Keywords: famine, terror, insurgency, the Bolsheviks, South Ukraine.

УДК: 94(477.75)"1920"

О. С. Бикова

ПРИЧИНИ ГОЛОДУ 1921–1923 РОКІВ В КРИМУ

У статті розглянуто причини голоду 1921-1923 років в Криму. Проаналізовано політичне і економічне становище, в якому опинився півострів після громадянської війни. Охарактеризовані перші кроки, здійснені більшовиками після встановлення в регіоні радянської влади, простежено, як ці кроки вплинули на становище населення. Розкриваються особливості продовольчої політики більшовицького центру в Криму у порівнянні з Поволжям і Південною Україною.

Ключові слова: голод, голодуючі, посуха, розруха, продрозкладка, нова економічна політика, радянська влада.

Голод 1921-1923 років є однією з найтрагічніших сторінок історії нашої держави. Тепер загальновідомо, що голод охопив три регіони Радянської Республіки: частину Російської Федерації (Саратовська, Симбірська, Уральська, Царицинська губернії, територія Середнього та Нижнього Поволжя, Північний Кавказ), Крим, який входив до складу РСФРР, і південні губернії Української СРР. В кожному з цих регіонів була своя специфіка «втягування» в голод і його страхітливий сценарій.

В Поволжі політична ситуація в 1921 р. істотно відрізнялася від становища в Південній Україні і Криму. Ще до кінця весни 1919 р. цей регіон був очищений від білогвардійців і на початку 1921 р. більшовики тут почували себе досить впевнено. Південна Україна і Крим до пізньої осені 1920 р. залишалися театром воєнних дій, і навіть після вигнання Врангеля тут продовжувалась жорстока боротьба з антибільшовицьким повстанством. Вже на той час і Поволжя, і Крим, і (в дещо меншій мірі) Південна Україна відчували гостру нестачу продовольства, значна частина населення опинилася на грані голоду. Та на початку 1921 р. радянський уряд повністю відкидав думку про визнання початку голоду в країні. Необхідність надавати допомогу голодуючим відволікала б більшовиків від основного на той час завдання – боротьби за зміцнення своєї влади, забезпечення продовольством армії, партійного і радянського апарату, робітників промислових центрів.

Вирішальні події, які знаменували «втягування» Криму в стан голоду відбулися в першій половині 1921 р. Саме комплекс подій цього періоду яскраво висвітлює головні причини голоду – першої широкомасштабної гуманітарної катастрофи радянського періоду на півострові.

В радянській історіографії основними причинами голоду 1921-1923 рр. вважалися по-перше, посуха, яка вразила хлібозаготівчі регіони країни; по-друге, економічна розруха, спричинена громадянською війною і іноземною інтервенцією. Загалом, основну провину за тяжке положення, що склалося в країні, покладали на діяльність внутрішніх і зовнішніх ворогів радянської влади. Про це писали сучасники голоду, політичні діячі радянської Росії і Криму В.І.Ленін [1], Ю.В.Гавен [2], М.Ліфшиц [3]. Сучасні історики, не відкидаючи вищеназвані причини, на перший план висувають політику радянського керівництва, яка ні на хвилину не враховувала інтереси селянства. Різні аспекти цих питань вивчали С.В.Кульчицький [4,5], М.І.Панчук, С.С.Дібров [6], В.М.Брошеван [7,8], Ф.Г.Турченко [9], А.В.Ішин [10], Т.Б.Бикова [11], А.Г.Зарубін, В.Г.Зарубін [12], О.М.Мовчан [13]. Причини голоду розглядаються також у збірці «Голод 1921-1923 і українська преса в Канаді» Романа Сербина [14].

Матеріали, які розкривають ситуацію, що склалася на півострові, і дають можливість зробити власні висновки про причини голоду в Криму, дають фонди Державного архіву Автономної республіки Крим. Метою даної статті є з'ясування комплексу причин, які вплинули на поширення голоду в кримському регіоні.

Глибинні, системні причини голоду слід шукати в характері політичного ладу в країні, який утвердився після перемоги більшовиків. Більшовицька диктатура позбавила переважну більшість населення можливості впливати на вирішення власної долі. Рішення приймало вузьке коло московських партійних вождів, які не зважали на інтереси і настрої простих людей. Так було у країні у цілому, так було у кожному окремому її регіоні. При цьому, не зважаючи на їх статус, регіони не мали ніякої реальної автономії і були повністю підпорядковані центру. Коли б місцеві органи влади Кримського півострова на початку 1920-х рр. хоча б у якійсь мірі переймалися інтересами населення і мали право діяти на його захист, масштаби трагедії, безумовно, були б меншими. Але Кримревком, якому на півострові після розгрому Врангеля Москва була делегована вся повнота влади, на інтереси кримського населення зважав мало. Він був прямим ретранслятором волі ЦК РКП(б), і в питаннях попередження голоду жодного кроку, який би суперечив інтересам і позиції партійного центру, не зробив.

Питання про причини голоду початку 1920-х років в Криму безпосередньо пов'язане з юридичним статусом регіону. Проголошена в межах півострова й відділена від Росії українською територією, Кримська АСРР виявилася надзвичайно вразливим з економічної і політичної точки зору адміністративним утворенням. На початку березня 1921 р., коли після кривавого терору і експропріації винищення «контрреволюції» і «пролетаризація» буржуазії на півострові закінчувалися, а більшовики проголосили нову економічну політику, встало питання про перехід від надзвичайних органів влади в Криму – ревкомів на чолі з Кримревкомом, до «конституційних» – виборних рад. Це породжувало надію на те, що влада, яку оберуть лояльні більшовикам «трудоваці», буде ближче до населення, враховуватиме його потреби, зокрема, буде послідовно відстоювати інтереси регіону в питанні його забезпечення продовольством.

Обговорення цього питання загострило дискусію про статус Криму, яка почалася ще на початку листопада 1920 р., як тільки стало ясно, що скоро над півостровом буде відновлено радянський контроль. Тоді більшовицьке керівництво України виступило за перетворення Криму в автономну частину УСРР. Воно сподівалося, що в Москві врахують тісні економічні і політичні зв'язки півострова з Україною, а також недавні заслуги більшовиків України в розгромі білогвардійців. Зокрема, в 1919 р. радянський Крим постачався з території України продовольством. Пізніше, коли його захопили білогвардійці, антиденікінським більшовицьким підпіллям в Криму керувало Зафронтове бюро ЦК КП(б) України. В 1920 р., при Врангелі, ці обов'язки було покладено на Закордонний відділу ЦК КП(б) України. З допомогою групи емісарів-більшовиків і військових спеціалістів з України в тилу врангелівців була створена Кримська повстанська армія, яка відіграла певну роль з розгромі білогвардійців [15, с.294-296]. Але все це до уваги центром не бралось і 12 листопада 1920 р. під тиском Москви більшовицька верхівка України погодилася на створення в Криму автономної республіки у складі РСФРР. «Крим перебуває поза компетенцією ЦК КПУ» [11, с.165], - такою була остаточна хвала більшовицького керівництва України.

21 січня 1921 року відбулося спільне засідання членів Кримського обкому РКП(б) і Ревкому Криму, на якому обговорювалося питання «Про політичні взаємовідносини Криму з РРФСР і УСРР». Від орієнтації на Україну керівники кримських більшовиків відмовилися. У прийнятій постанові мовилося: «Визнати найбільш бажаним підпорядкування Криму напряду Москві на положенні автономної одиниці, присвоївши їй назву «Кримська автономна область» [7, с.7]. Орієнтація на Росію, серед іншого, означала сподівання на її економічну підтримку, а в контексті назріваючого голоду, гарантію від гуманітарної катастрофи.

В рамках оформлення Кримської автономії у квітні 1921 р. було проведено перепис населення півострова. По-перше, ставилося завдання визначити кількість жителів, по-друге – їх походження і соціальний стан, по-третє, «виводилися» зручні показники національного складу регіону, зокрема, чисельності на півострові росіян. Дослідниця Т.Б.Бикова вважає, що організатори перепису пішли на маніпуляцію цифрами і свідому фальсифікацію реального стану речей [11, с.174]. Так, під час Всеросійського перепису 1897 р. росіяни (33,1% населення Криму), українці (11,8%) і білоруси (0,4%) враховувалися окремо. Разом їх виявлялося менше половини – 45,3% [11, с.35]. Під час перепису у квітні 1921 р. росіяни з іншими східними слов'янами були віднесені до однієї групи – «росіяни, українці, білоруси». Ніяких раціональних підстав для цього не було. Навпаки, більшовики визнали існування росіян, українців і білорусів як окремих народів. Існували національно-територіальні утворення – РСФРР, УСРР, БСРР. Всі знали, що українці і білоруси (як і росіяни) живуть також за межами своїх республік, у тому числі у Криму. Але, всупереч здоровому глузду, керуючись виключно політичною доцільністю, під час перепису 1921 р. їх включили до однієї групи. Необхідна цифра була «введена»: разом росіян, українців і білорусів у квітні 1921 р. виявилось 51,5% – абсолютна більшість жителів Криму, в той час як татар, розчинених в одній групі з турками і ромами нарахували лише 25,7% (в 1897 р. татари і турки становили 35,8% населення півострову). Зменшення за 24 роки становило майже 10%. Ця обставина давала більшовикам аргумент для будівництва на території Криму територіальної, а не національно-державної автономії, яка неминуче набула би кримськотатарського забарвлення [11, с.174].

Враховуючи результати перепису, після довгих обговорень, 18 травня 1921 року Пленум ЦК РКП(б) «визнав необхідність виділити Кримський півострів в Кримську автономну республіку» [8, с.13]. Зазначалося, що у створеній республіці татарському населенню, зосередженому, головним чином в гірських районах півострова, надавалася можливість повноцінного національного і культурного розвитку, було обіцяно вирішення питань господарського устрою, головним чином наділу землею.

18 жовтня 1921 року Голова ВЦВК М.І.Калінін і Голова РНК РРФСР В.І.Ленін підписали спеціальну постанову ВЦВК і РНК «Про Автономну Кримську Радянську Соціалістичну Республіку» [7, с.10].

10 листопада делегатами 1-го Всекримського Установчого з'їзду Рад була прийнята Конституція Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки, а також Крим був проголошений Автономною Радянською Соціалістичною Республікою [7, с.23].

Самостійність Кримської АРСР, як і самостійність всіх інших радянських республік, мала суто декоративний характер. У всіх кардинальних питаннях – а продовольче в умовах голоду 1921 р. було одним з найважливіших – більшовицька верхівка Криму діяла у відповідності з волею московського центру. Коли доводилося вибирати: життя або голодна смерть жителів Криму, чи виконання жорстких продовольчих запитів вищого партійного керівництва Росії, рішення було на користь більшовицького центру. Правда, з цієї безумовної підпорядкованості центру інколи випадали кримськотатарські сегменти більшовицької верхівки регіону, серед яких були поширені націонал-комуністичні настрої. Але не вони визначали політичну орієнтацію керівництва Криму.

Продовольче становище на підконтрольних більшовикам територіях, у т.ч. у Криму на початку 1921 р. було дуже складним. Не дивлячись на це, про можливий початок голоду не говорилися – сподівалися на

врожай 1921 р. Але ситуація розвивалася у вкрай несприятливому напрямку. Після суворої зими 1920 р., з весни 1921 р. на величезній території країни почалася посуха. Нею було охоплене і Поволжя, і Південна Україна, і Крим. Саме посуха й «запустила» страхітливий механізм голоду, якому більшовики фактично не опиралися.

Повідомлення про засуху, яка назрівала в країні, стали надходити в центр ранньою весною 1921 р. Спочатку радянське керівництво намагалось приховати цю інформацію. Голод не можна було списати лише на посуху і на підричну діяльність ворогів радянської влади: охоплене голодом Поволжя, наприклад, було під постійним контролем більшовиків вже два роки – з весни 1919 р. Таким чином, відповідальність за події потрібно було брати на себе. Тому спочатку мовчали, сподіваючись на чудо – наприклад, на довгоочікувані дощі і врожай. Лише тоді, коли радянський уряд почав усвідомлювати усі масштаби лиха, яке насувалося на країну, почали реагувати на ситуацію.

Наприкінці квітня 1921 р Рада праці і оборони Росії прийняла постанову «О борьбе с засухой». Малася на увазі, звичайно, посуха в Поволжі. Але ніякої реальної допомоги населенню цього регіону, не говорячи вже про інші, після прийняття даної постанови надано не було.

Між тим, засуха наступала і її масштаби свідчили, що масового голоду не уникнути. Населення величезної території, не маючи продовольчих запасів, з жахом спостерігало, як гинуть посіви. Коли стало ясно, що допомоги чекати вже ні від кого і попереду голодна смерть, селяни стали стихійно кидати свої домівки й тікати з голодного краю, рятуючи себе і своїх дітей. Але влада не допускала як непідконтрольного переміщення своїх громадян, так і поширення небажаної інформації. 1 червня 1921 р. була прийнята постанова Ради праці й оборони РСФРР «О прекращении беспорядочного движения беженцев». Загороджувальні команди повертали біженців помирати дома. Люди проривалися через степові кордони і розсіювалися по країні. Понад 900 тисяч жителів Поволжя було евакуйоване в так звані «урожайные местности», у т. ч. Україну, організованим способом.

Голод насував дуже швидко. У червні 1921 р. ним вже були охоплені території з населенням біля 20 млн. чол. Приховувати трагедію стало неможливо, а бездіяльність загрожувала мільйонними жертвами.

26 червня 1921 р. газета «Правда» опублікувала статтю про голод в Поволжі, зазначаючи, що він сильніший, ніж голод 1891 р. На початку липня В.Ленін писав, що «... район, охваченный неурожаем и голодный, обнимает территорию с 25 миллионами населения» [1, с.67].

Лише тоді, коли більшовицьке керівництво усвідомило усі масштаби лиха, яке осягнуло країну, почалися конкретні дії. 19 липня 1921 року була створена Центральна комісія допомоги голодуючим (ЦК Помгол) на чолі з М.І.Калініним [16, с.92]. Одразу ж після визнання голоду в Поволжі урядом були видані постанови про переселення людей з голодуючих губерній, було прийняте рішення про звільнення селян від продовольчого податку, а також дозволена діяльність недержавних організацій, які займалися допомогою голодуючим [17]. Крім того комітети допомоги голодуючим Поволжя були організовані в усіх автономіях РСФРР, радянських республіках, при губернських, повітових в волосних виконкомах, при профспілках і на великих підприємствах.

Після того, як стало очевидним, що впоратися з трагедією власними силами неможливо, на державному рівні уряд звертається по допомогу до західних держав. Про голод у Радянській державі дізнався весь світ, але йшлося тільки про Поволжя. Про становище в інших регіонах країни – в Криму і на Півдні України – в 1921 р. в центральних більшовицьких газетах не говорилося нічого.

Саме тому в суспільстві склалася стійке враження, що голод спочатку охопив Поволжя, а потім поступово в обмежених масштабах поширився на Крим і Південну Україну. Насправді, голод у всіх регіонах почався майже одночасно. Але перебіг голоду в Криму і в Південній Україні у порівнянні з Поволжям, мав багато особливостей, що у значній мірі було пов'язане з тим, що в цих регіонах він був визнаний набагато пізніше.

У березні 1921 року був проголошений перехід до нової економічної політики, але українські і кримські селяни цього не відчули. Пленум ЦК КП(б)У під головуванням В.Молотова прийняв постанову про недоцільність для України заміни продрозверстування продподатком [6, с.70-71]. 29 березня 1921 року Раднарком УРСР видав декрет про розмір і норми продподатку. Згідно з цим декретом закон про продрозкладку з урожаю 1920 року залишався в силі, тільки знижувався на 20% [4, с.4]. Зменшення було викликано розумінням того, що в повному обсязі зібрати заплановане раніше продовольство просто неможливо.

Обласний комітет РКП і Кримревком, обговоривши постанову X з'їзду партії про заміну продрозверстування натуральним податком, постановили: «З огляду на тяжке продовольче становище Криму реалізувати повністю об'явлене Кримпродкомом розверстування і тільки з появою нового врожаю приступити до введення натурального податку». Тобто як і в Україні, в Криму (на відміну від Поволжя) введення продподатку планувалося лише з нового врожаю, незважаючи на наростаючий голод [18, арк.56].

Вже в березні 1921 р. начальник відділу заготовок повідомляв у Комісію Опродкому Криму про недостатню кількість заготовлених в ході реалізації продрозкладки по Криму продуктів: «Зерновий фураж цілком відсутній і його надходження до закінчення посіву не передбачається; об'ємний фураж (солома) є в достатній кількості, але транспортувати його без пресування важко; хлібні продукти є відповідно до потреб; розверстування на м'ясо виконане, але воно в незначній мірі покрило потреби Криму; надходження дієтичних продуктів йде дуже слабо» [19, арк.43]. Не дивлячись на це, населенню оголошувалося, що лише після виконання продрозкладки будуть зняті всі пов'язані з нею обмеження.

Нереальність планів хлібозаготівель привела до того, що навіть після введення продподатку його збір здійснювався тими ж методами, що і раніше: *вилучалися не лише «лишки» хліба, але й посівне зерно.*

Як зазначалося вище, наприкінці квітня 1921 р. була прийнята постанова Ради праці і оборони РСФРР «О борьбе с засухой», в якій визнавалася назриваюча посуха і боротьба з якою проголошувалася справою першорядної ваги [20].

Інформація про цю постанову, опубліковану в газеті «Красный Крым» 6 травня викликала тривогу на півострові. Своєрідним коментарем до цієї постанови була стаття члена ВНК М.Ліфшиця «Продовольственное положение», опублікована 11 травня в газеті «Красный Крым». Зазначалося, що в Криму з продовольством складалося дуже важке становище. Хоча на пунктах зсіпань і залізничних станціях зерно було, не вистачало транспорту, щоб доставляти його в населені пункти. Млини не працювали через відсутність палива; не вистачало зернового фуражу. Хоча проводилася робота по видобутку вугілля на Бешуйських копальнях, вкрай скрутною була його доставка споживачам [3].

Але автор заспокоював читача: «...Будем надеяться, что крымскому пролетариату не надо будет приывать к голодовке. Новые мероприятия Советской власти в области продовольствия безусловно облегчат положение и необходимо лишь некоторое спокойствие... Мы должны полагать, что худшее время пройдет, что мы всушаем в самый последний период недоедания и за ним наступит период безусловного улучшения быта рабочих».

Як бачимо, у статті більшовика М. Ліфшиця йшлося про «пролетарів», для яких в найближчому майбутньому наступить «безумовне покращення побуту». Інші соціальні верстви Криму (наприклад, селян, ремісників, вчителів, лікарів та інших інтелігентів, біженців, пенсіонерів, «колишніх людей» - декласованих буржуа і т. д.) у статті не згадувалися. Їм не обіцяли нічого.

Які ж причини «недоедания» виявило кримське керівництво і які «новые мероприятия», які «безумовно облегчат положение крымского пролетариата» планувалися ним навесні 1921 р. на півострові?

Виявляється, що причину продовольчої кризи більшовики вбачали в неефективній роботі хлібозаготівельних органів. Наводилися прояви такої неефективності: по-перше, цілковите небажання з боку Упродкомів зважати на державні інтереси і дотримуватися загального державного плану постачання; по-друге, дуже частими були випадки прямого невиконання розпоряджень Опродкому Криму; по-третє, хижацьке витрачання продорганами заготовлюваних продуктів, порушення норм розверстування, небажання зважати на ресурси окремих господарств, злочинне недбале відношення до заготовлюваних продуктів, псування їх на очах голодуючого населення, що формувало особливо негативне відношення до розверстування, безслідна пропажа продуктів; по-четверте, надмірна громіздкість продовольчого апарату (окрім всього, на чолі Упродкомів стояли військові керівники, що також не покращувало їх роботу) [19, арк.43].

Щоб усунути вказані «дефекти» пропонувалося реформувати продовольчий апарат шляхом залучення до його роботи досвідчених продпрацівників, які уміли діяти в умовах мирного часу; призначити надзвичайних уповноважених по заготовках; підсилити штат райпродкомів за рахунок звуження штату упродкомів.

Таким чином, поза увагою більшовиків залишалися головні проблеми, які викликали продовольчу кризу, а на перший план висувалися другорядні – технічні і кадрові питання хлібозаготівель (фактично, насильницького вилучення хліба). Тобто, мова не йшла про те, яким чином збільшити кількість хліба на півострові. Йшлося про те, як ефективніше наявний в регіоні хліб відібрати в одних і передати іншим в Криму чи вивезти поза півострів. Це й зрозуміло: переслідувалась єдина ціль – зібрати якомога більше продовольчих товарів із селянських господарств для постачання в Росію і для забезпечення на півострові потреб армії, чиновників, робітників тощо. Цілком природно, що вирішити продовольчу проблему у такий спосіб було неможливо. Хлібні ресурси від цього не збільшувалися.

Слід було думати над тим, як збільшити ці ресурси. А для цього цілком природно було поставити питання про термінову закупівлю хліба за кордоном, використавши для цього гроші, які більшовицьким центром у величезних кількостях відправлялися за кордон для підтримки там революційного руху. Напевне, варто було звернутися до зарубіжних країн і за гуманітарною допомогою. Вкрай необхідно було домовитися з центром, щоб залишити більше продовольства в Криму і зберегти життя найбільш вразливих груп населення. Нарешті – необхідно було реалізувати ефективну програму забезпечення врожаю 1921 р.: заходи по сніго- і водозатриманню і накопиченню вологи в ґрунті, планування посіву посухостійких сортів, забезпечення відповідною агротехнікою. Нічого такого більшовики Криму не передбачали. А коли прийшла пора сіяти, то виявилось, що нічим. Заповзятливими хлібозаготівельниками у кримських селян було вилучене навіть посівне зерно. Довелося терміново вдаватися до заходів по забезпеченню селянських господарств посівним матеріалом [10].

Так було і на Півдні України. Тут у селян також забирали все зерно, не залишаючи ні на їжу, ні на засів полів. Але забирати вже не було чого. У травні 1921 року в Україні вдалося зібрати лише 522 тис. пудів. ЦК КП(б)У зобов'язав місцеві органи «прикласти надлюдські зусилля для підняття продзаготовок і виконання нарядів Наркомпроду навіть у шкodu задоволення місцевих потреб» [21, с.349]. По суті, це був наказ залишати селян без продовольства і прирікати їх на голодну смерть. Ресурсів для виживання у селян не залишилося.

Про становище навесні 1921 р. в Криму говорили як про період засухи і «недоедания», сподіваючись що він закінчиться влітку з новим врожаєм. Але дуже швидко виявилось, що це значно серйозніше, ніж «недоедание», до якого протягом революції і громадянської війни всі якось звикли. Засуха 1921 р. виявилася найсильнішою за останні 50 років.

Наведемо короткі дані про спустошливі наслідки посухи в Криму.

Половину всієї посівної площі в Криму займала пшениця (головним чином озима); 1/3 площі займав ячмінь; 1/7 – овес. Ці три культури загалом займали майже 95% всіх посівних площ. Загальна площа посіву 1921 року зменшилася в порівнянні з 1917 роком на 18,5% (по перепису 1917 р. під рілля відводилося

1182138 десятини землі, під посівом знаходилося 700299 десятини; по перепису 1921 р. 913277 десятин рілля, з якої під посівом, – 572372 десятини) [22, арк.227].

Посівні площі на півострові у розмірі 240 тис. десятини цілком загинули. Та частка, що залишилася, дала урожай 4,3 пуда з десятини. Крім цього посушливе літо привело майже до повної загибелі трав і надзвичайно низького урожаю овочів і фруктів. Осимий клин, засіяний осінню 1920 року у розмірі 280 тис. десятини, в 1921 році скоротився на 75% і визначався максимум в 80 тис. десятин, не дивлячись на те, що карсабан (всі посівні площі, які готували для засіву) був підготовлений під нормальний засів [23, арк.5]. Валовий збір озимини і ярин 1921 року дав близько 1800 тис. пудів, що було вкрай недостатньо при потребі тільки для засіву полів 4500 тис. пудів, а для харчування населення в 750 тис. душ майже 10000 тис. пудів [22, арк.229]. Одним з найспустошеніших посухою районів в Криму був визнаний південний берег, населений в основному татарською біднотою, що займалася розведенням інтенсивних культур (садівництвом, виноградарством, виробництвом тютюну), а саме ці культури за роки розрухи постраждали найбільше.

Однорічна спрямованість господарства, основою якого було виробництво зерна, ставила результати сільськогосподарського року у виняткову залежність від природних умов. В Криму в середньому тільки 2-3 роки були достатньо урожайними. Щоб витримувати тиск іноді відразу підряд декілька неврожайних років, кримське господарство створювало запаси на майбутні неврожайні роки. Подібне становище існувало і в південноукраїнських губерніях. Але в ситуації 1921 року використати надлишки попередніх врожайних років на задоволення власних потреб ні українським, ні кримським селянам не вдалося.

В цих умовах офіційне кримське «недоедання» весною 1921 р. з початку літа стало швидко переростати в голод. На цей час всі продовольчі запаси з урожаю минулих років в Криму були повністю реквізовані в ході реалізації продрозкладки. Таким чином, посуха запустила в дію страхітливий механізм голоду, підготовлений за роки більшовицького правління.

Подібне становище склалося і в Південній Україні. Зменшення урожаю в п'яти губерніях в 1921 р. в порівнянні з 1916 р. показане в наступній таблиці [14, с.235]:

Губернії	1916 рік	1921 рік	Відсоток зменшення
Катеринославська	1335716 т.	263900 т.	80,2%
Запорізька	1219016 т.	298233 т.	75,5%
Миколаївська і Одеська	2694216 т.	810133 т.	70,0%
Донецька	1572916 т.	283183 т.	80,0%
ВСЬОГО	6821864 т.	1655449 т.	75,8%

Таким чином, в 1921 році урожай зернових зменшився на 75,8%, тобто посуха завдала величезних збитків сільськогосподарським регіонам України. С.В.Кульчицький в статті «Між двома війнами» відзначає, що сільське господарство, зруйноване громадянською війною, не мало жодних резервів, аби протистояти посусі 1921 року, що охопила вищезазначені регіони і стала однією з перших причин голоду [4, с.4].

У регіонах України, не зачеплених посухою, урожай 1921 року не поступався звичайній нормі. Але тут було засіяно меншу кількість площ, і це не були регіони, що спеціалізувалися на вирощенні хлібу, як товару. У більшості місцевостей Лівобережжя і особливо Правобережжя урожай був непоганим. Перерозподіл залишків на користь південних губерній миг запобігти голоду. Були можливості уникнути гуманітарної катастрофи і в Криму за рахунок Лівобережної й правобережної України. Так неодноразово було в минулому, зокрема в 1919 р., коли радянський Крим був частково забезпечений продовольством з території радянської України.

Але 1921 р. все пішло по іншому сценарію, який розроблявся в Москві.

Незважаючи на наближення голоду (про це в Москві було добре відомо), Радянський уряд вирішив взяти максимум хліба з України і Криму і перерозподілити його по-своєму. Найбільше його хвилювало постачання продовольства в промислові центри Росії. Стояло питання про долю більшовицької держави в цілому, головний ресурсний кістяк якої становив російський центр з його столицями – Москвою і Петроградом, а також промислові міста, транспортна інфраструктура, радянський апарат, армія, служба безпеки – НК тощо. Оскільки хліба на всі регіони величезної країни не вистачало, доводилося визначати пріоритети. Обираючи між центром і периферією (Південною Україною і Кримом), яка ще недавно була оплотом контрреволюції і де й 1921 р. продовжувалося антибільшовицьке повстанство, - перевагу віддали, звичайно, центру. Логіка була проста: поки існуватиме більшовицька влада в центрі, не загине революція. Для підтримання життєдіяльності центр повинен був одержувати хліб. В іншому випадку Радянській Росії загрожували б голодні бунти і політичний крах. Кронштадський заколот початку 1921 р. продемонстрував це переконливо.

Крах більшовицького центру став би також крахом регіональних більшовицьких еліт, зокрема, кримської. Захищаючи Росію шляхом поставок хліба, вони захищали й себе. Після кривавого терору в Криму наприкінці 1920- на початку 1921 р. більшовики особливо боялися зміни влади. До того ж, голод ні їм, ні членам їх сімей не загрожував. Продовольством вони себе забезпечували сповна. Навіть при найнесприятливішому продовольчому становищі кримське (та й всяке інше) більшовицьке керівництво і його найближче оточення (НК, міліція, армія, радянські службовці, нечисленний в Криму «пролетаріат» та ін.) не голодували. Тому для захисту інших категорій кримського населення – його більшості, вони нічого не робили, та й не могли, якщо б і захотіли. До того ж, якщо провести аналіз, то ймовірними жертвами голоду в Криму виявлялися не найцінніші з точки зору більшовицької селекції соціальні елементи в селі – селяни-татари і здекласована буржуазія, якої в Криму, за оцінкою самого Леніна, за роки громадянської війни зібралася величезна

кількість – до 300 тис. чол. [24, с.6] Татарське селянство більшовиками вважалося соціальною базою мусульманського сепаратизму, а «колишні люди» – потенційними контрреволюціонерами, з якими не обережся клопоту. Дослідники історії Криму початку 20-х рр. зазначають: «Если массовые казни коснулись, главным образом, русских, то жертвами голода, в основном, стало крымское население» [25]. В умовах посухи кримськотатарське населення півострова було особливо вразливим.

Відомий «пролетарський гуманіст» Максим Горький, відповідаючи на питання журналістів про можливі жертви внаслідок голоду в Росії, задане йому в Берліні в 1921 р., де він за завданням Леніна агітував Європу за допомогу голодуючим Поволжя, цинічно відповів: «Вымрут полудикие, глупые, тяжелые люди русских сел и деревень... и место их займет новое племя – грамотных, разумных, бодрых людей» [26, с.118].

То ж вивіз хліба з голодних регіонів у Росію, у тому числі з Криму, продовжувався навіть після того, як були визначені розміри врожаю 1921 р.

Навколо питання про розміри продподатку в Криму наприкінці 1921 року спалахнув скандал. Виявилось, що Москва оперує дуже завищеними даними про врожай в Криму. На Безпартійній татарській конференції (грудень 1921 р.) за доповіддю голови Крим ЦК Помголу Ю.Гавена було постановлено: «Расследовать виновников подач статистических сведений о том, что в Крыму 9 миллионов пудов хлеба, в то время как на самом деле было 2 миллиона» [24, с.46]. Але розслідування нічого не дало. Уповноважений Крим ЦК Помголу в Москві К. Сорін на наступній Всекримській безпартійній конференції (травень. 1922 р.) виправдовувався: «...Я сразу же натолкнулся на целый ряд препятствий со стороны Госплана, ЦСУ, Наркомпрода, Наркомзема, которые, каждый в отдельности, имели весьма противоречивые сведения о положении в Крыму» [24, с.48].

Справді, визначаючи розміри вивозу хліба з Криму, влада виходила з завищених показників врожайності. Але ці показники не були остаточними і постійно корегувалися. Звичайно, центр прагнув їх збільшити і шукав для підтвердження своїх запитів однодумців в Криму. Хто був цим однодумцем цього разу, сказати важко.

Наскільки «високо» вирішувалося питання про розмір поставок в Росію, може підказати досвід України. У травні 1921 року, коли масштаби майбутньої продовольчої катастрофи вже проглядалися в загальних рисах, В.І.Ленін телеграфував керівникам України: «Питання життя і смерті для нас зібрати з України 200-300 млн. пудів» [21, с.349]. Які розрахунки при цьому бралися до уваги, хто давав – невідомо.

Коли влітку стало очевидним, що в умовах засухи і неврожаю 1921 р. заготовити 300 млн. пудів неможливо, Ленін знизив розміри продподатку. Але все ж, залишив нереальний для умов 1921 р. обсяг. При цьому він посилався на дані голови РНК УСРР Х. Раковського. На початку липня Ленін писав: «Урожай на Украине приблизительно определяют (Раковский) 550—650 миллионов пудов. Вычитая 150 миллионов пудов на обсеменение и 300 (15 x 20 = 300) на прокорм семьи и скота, получим остаток (550—450=100; 650—450=200) в среднем около 150 миллионов пудов. Если поставит на Украине армию из голодных губерний, этот остаток можно бы собрать (налогом + товарообмен + особыми реквизициями с богатых на помощь голодным) полностью» [1, с.67].

Насправді, урожай 1921 р. був набагато меншим, і Ленін мав багато джерел, щоб у цьому впевнитися [9, с.247]. С. Кульчицький пропонує висновок, який диктується усією логікою подій: «Очевидно, центральній владі було потрібно із зрозумілих причин утричі збільшити розмір українського врожаю» [5, с.193].

До речі, скільки насправді було вивезено з України через систему хлібозаготівель 1921 р. ніхто в Україні не знав. 10 березня 1922 р. Політбюро ЦК КП(У) з участю Х.Раковського ухвалило рішення «в'яяснити количество вывезенного в РСФСР хлеба и составит официальный акт» [27]. З'ясувати це не вдалося.

Таким чином, визначаючи безпосередні (а не загальнополітичні) причини гуманітарної катастрофи в Криму, на перше місце слід поставити вивіз хліба в Росію, а вже потім – засуху.

Голоду початку 1920-х років сприяли й інші причини, та за ними стояв той же більшовицький режим.

Паралельно з виконанням Кримом і Південною Україною планів хлібопоставок, населення цих регіонів за закликком московських партійних вождів змушене було брати участь у «добровільно-примусовій» кампанії допомоги Поволжю. Навіть після неврожаю 1921 року товарний рух зерна з Росією не припинився. Крім цього до урожайних областей України були прикріплені «для прокорму» неврожайні області Поволжя, а також туди висилали допомогу навіть неврожайні українські губернії [28, с.96].

Напередодні голоду, впродовж 1918-1920 рр. в Україні збирали хороші врожаї, і ці три роки «більшовики офіційно вивезли з України більш як 400 млн. пудів хліба і неофіційно стільки ж» – писав у Канаді 3 серпня 1921 р. «Український голос» [14, с.66]. Але навіть після того, як в самій Україні почався голод, вивіз зерна за рубіж не припинився. 4 лютого «Українські робочі вісті» писали, що В.Ауссем, уповноважений українського радянського уряду в торгових справах з Німеччиною, запевняв, що в Україні цілковитий спокій. Цього року збір продподатку збільшився з 37 до 52 млн. пудів, а також наголошувалося, що Україна може дати Німеччині залізо, магній, фосфор і хлібні продукти [14, с.171]. У серпні 1922 р. «Канадійський ранок» повідомляє про експорт зерна з України; у вересні «Канадійський фермер», а в грудні 1922 р. «Український голос» [14, с.586]. Тобто експорт зерна тривав і після початку голоду в самій Україні.

І, нарешті, ще одна «рукотворна» причина, яка стала додатковим фактором драматичного ускладнення продовольчої ситуації і нових голодних смертей в Криму.

Після оголошення в грудні 1920 р. Криму всеросійською здравницею на півострів «для оздоровлення» стали прибувати сотні і сотні «заслужених борців за перемогу революції» з Москви, Петрограда, Києва, Харкова та інших центрів [24, с.167]. Революціонерів належало обслуговувати за вищим розрядом, причому, за рахунок гостинних господарів – населення Криму. Ця обставина ще більше загострила продовольчу кризу на півострові, який вже наприкінці 1920 р. був на порозі голоду. Але це не зупинило наплив курортників. В

травні 1921 р. на узбережжі діяло 39 санаторіїв на 4 тис. місць. Всього протягом 1921 р. в Криму відпочило біля 17 тис курортників [29, с.84]. Їх не лякало те, що в Криму було мало продовольства. Найбільш організовані й «заслужені» їхали зі своїм. Так, секретар Київського обкому КП(б)У запросив у керівництва залізничі в оренду п'ять вагонів для перевезення до Криму продовольства для санаторію ЦК. Заслужують на особливу увагу останні слова листа: «Питання дуже серйозне, не затримуйте» [11, с.137].

Люди, яких посилали на лікування в Крим, в більшості своїй не знали про справжнє становище на півострові, де, крім гострого дефіциту продуктів харчування, не вистачало медикаментів і кваліфікованих лікарів, а приміщення не були пристосовані для оздоровлення. Замість оздоровлення, багато приїжджих помирили в Криму.

Нарешті, величезний тягар на продовольчу систему Криму лягав внаслідок необхідності утримувати армію за рахунок місцевих ресурсів. Кількість військовослужбовців Червоної Армії і флоту становила в Криму до 100 тис. чол. і постачалися вони в першу чергу. Більшовики знали, що робили. Немає сумніву, що без опори на армію і каральні органи більшовицький режим на півострові не протримався б і тижня.

Таким чином, головні причини голоду, який в 1921 р. охопив Крим, були в політичній сфері. Більшовицька диктатура, що утвердилася в Росії, взяла на озброєння нежиттєздатну економічну систему, яка неминуче вела до розвалу економіки, зокрема, сільського господарства. Примусове продрозверстування, яке була нав'язане селянству в ході громадянської війни, позбавляло його економічних стимулів до праці. Село деградувало. Ці деструктивні процеси були вкрай загострені посухою 1921 р., яка перетворила гостру продовольчу проблему в гуманітарну катастрофу.

Не сприяло поліпшенню ситуації і введення нової економічної політики. Репресивна економічна політика та природні катаклізми стали факторами поширення голоду, який призвів до понад 100 тисяч людських смертей в Криму.

Джерела та література

1. Ленін В.І. Повне зібрання творів / Ленін В.І. – Т.44. – М., 1977. – С.67.
2. Гавен Ю.П. Последствия голода / Гавен Ю.П. // Красный Крым. – 1923. – 13 февраля.
3. Лифшиц М. Продовольственное положение / Лифшиц М. // Красный Крым. – 1921. – 11 мая.
4. Кульчицький С.В. Між двома війнами / Кульчицький С.В. // Український історичний журнал. – 1991. – №2. – С.4.
5. Кульчицький С.В. Комунізм на Україні: перше десятиріччя (1919-1928) / Кульчицький С.В. – К., 1996. – С.193.
6. Панчук М.І. 20-30-е: документи, факти, свідельства / Панчук М.І., Дибров С.С. // Коммунист Украины. – 1990. – №4. – С.70-71.
7. Брошеван В.М. Крым в составе Украины. / Брошеван В.М., Черная В.Г. – Симферополь, 1999. – 110 с.
8. Брошеван В.М. Крымская республика: год 1921-й. Краткий исторический очерк / Брошеван В.М., Форманчук А.А. – Симферополь: Таврия, 1991. – 126 с.
9. Турченко Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція / Турченко Ф., Турченко Г. – К., 2003. – 304 с.
10. Ишин А.В. К вопросу об особенностях политического развития Крыма в первой половине 1920-х годов. / Ишин А.В. // Историческое наследие Крыма. – 2004. – №5. [Электрон. ресурс]. Режим доступа: <http://old.commonuments.crimea-portal.gov.ua/rus/index.php?v=1&tek=82&par=74&l=&art=246>.
11. Бикова Т.Б. Створення Кримської АСРР (1917-1921 рр.) / Бикова Т.Б. – К., 2011. – 247 с.
12. Зарубин А.Г. Без победителей: из истории гражданской войны в Крыму. / Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. – Симферополь, Таврия, 1997. – 352 с.
13. Мовчан О.М. Голод 1921-1923 рр. на Україні / Мовчан О.М. // Український історичний журнал. – 1990. – №10. – С.32-44.
14. Сербин Р. Голод 1921-1923 і українська преса в Канаді. Українсько-канадський дослідно-документаційний центр. Інститут української археографії Академії наук України / Сербин Роман. – К., 1992. – 704 с.
15. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник. – К., 1987. – С. 294-296.
16. Рибаків М. Найвища цінність життя / Рибаків М., Султан Н. // Жовтень. – 1979. – №2. – С.92.
17. Голод 1921-1922 г. // Звезда Поволжья. – 2008. – №27. [Электрон. ресурс]. Режим доступа: <http://tatpolit.ru/category/zvezda/2008-09-17/939>.
18. Державний архів Автономної республіки Крим (ДААРК). – Ф. Р. 1888. – Оп. 1. – Спр. 201.
19. ДААРК. – Ф. Р. 1888. – Оп. 1. – Спр. 88.
20. Борьба с засухой // Красный Крым. – 1921. – 6 мая.
21. Політична історія України. ХХ століття: у 6-ти тт. / [редкол.: Курас І.Ф. (голова) та ін.] – К. – Генеза. – Т.3. Утвердження радянського ладу в Україні (1921-1938) / кер. Кульчицький С.В. – 2003. – 480 с.
22. ДААРК. – Ф. Р. 1932. – Оп. 1. – Спр. 12.
23. ДААРК. – Ф. Р. 1932. – Оп. 1. – Спр. 18.
24. Ревкомы Крыма: сборник документов и материалов. – Симферополь: Крым, 1968. – 243 с.
25. Абдуллаев И. Крымский голодомор новое исследование чудовищного преступления. История и краеведение. / Абдуллаев И. // Голос Крыма – 11 марта 2011. [Электрон. ресурс]. Режим доступа: <http://www.goloskrima.com/?p=5245>.
26. Горький М. О русском крестьянстве. / Горький М. – Берлин., 1922. – С. 43- 44 Зарубин. – С. 118.
27. Сергійчук В. Голод 1921-1923 років / Сергійчук В. [Електрон. ресурс]. Режим доступа: http://unknownwar.info/---1921-1923--_299/?p=1.
28. Катуніна Е.В. Проблемы голода в работе Р. Сербина «Голод 1921-1923 и украинская пресса в Канаде» / Катуніна Е.В. // Культура народов Причерноморья. – 2001. – №22. – С.96.
29. Крапивенцева В.А. Предпосылки голода в Крыму в 1921-1923 годах. / Крапивенцева В.А. // Причерноморье. История, политика, культура. Избранные материалы VII Международной конференции «Лазаревские чтения» 2009 года. – Севастополь, 2010. – С. 82-84.

Быкова А.С. Причины голода 1921-1923 годов в Крыму

В статье рассмотрены причины голода 1921-1923 годов в Крыму. Проанализировано политическое и экономическое положение, в котором оказался полуостров после гражданской войны. Охарактеризованы первые шаги, предпринятые большевиками после установления в регионе советской власти, прослежено, как это повлияло на положение населения. Раскрываются особенности продовольственной политики большевицкого Центра в Крыму в сравнении с Поволжьем и Южной Украиной.

Ключевые слова: голод, голодающие, засуха, разруха, продразверстка, новая экономическая политика, советская власть.

Bykova A.S. The reasons for 1921-1923 year famine in the Crimea

The reasons for the famine in the Crimea in 1921-1923 are considered. The political and economic standing of the peninsula after the Civil war is analysed. The first activities by Bolshevik party after performer the setting of the Soviet power is described. The affect of these activities on the level of the populations living is studied. The peculiarities of product policy of Bolshevik Center in the Crimea are specified in comparison with those in Povolzhya and Southern Ukraine.

Keywords: famine, starving people, drought, devastation, prodrazverstka, new economic policy, soviet power.

УДК: 94:[351.74: 329](477+470)"1914/1917"

О. П. Сарнацький

ДЕПАРТАМЕНТ ПОЛІЦІЇ І УКРАЇНСЬКІ ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ В 1914–1917 рр.

Показано провідні місця та роль Департаменту поліції в керівництві жандармськими підрозділами в Україні в їхній боротьбі з діяльністю представників та прихильників українських політичних партій Наддніпрянщини і Галичини у роки Першої світової війни.

Ключові слова: Департамент поліції, Перша світова війна, поінформованість, керівництво, циркуляри, жандармерія, діяльність, українські політичні партії Наддніпрянщини, українські галицькі партії, прихильники.

Останнім часом відбувається істотне накопичення значного масиву історичних знань про розвиток українського національно-визвольного руху на Наддніпрянщині на початку ХХ ст. Це дає можливість здійснити комплексні наукові дослідження з цієї проблематики. Але проведення таких досліджень можливе лише при всебічному показі й аналізі діяльності тих сил, що покликані були захищати самодержавний лад та всіляко боротися проти будь-яких посягань на нього, в тому числі й національно-визвольного характеру.

Серед питань, пов'язаних з національно-визвольним рухом в Наддніпрянській Україні наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., активно, зокрема, досліджуються поява, розвиток та діяльність українських політичних партій, які виникли в Україні саме в цей період. До сучасних розвідок з цього питання можна віднести публікації в наукових збірниках і журналах, праці таких авторів як, П. Шморгун [1], І. Курас, [2], Ю. Лавров [3], В. Борисенко [4], М. Козицький, О. Поліщук [5], О. Голобуцький, В. Кулик [6], В. Колесник, О. Рафальський, О. Тимошенко [7], Ф. Турченко [8], В. Головченко [9], І. Калмакан, О. Бриндак [10], С. Наумов [11], Т. Бевз [12], А. Павко [13], В. Стрілець [14], А. Голуб [15], Р. Ветров, С. Донченко [16], С. Світленко [17], О. Висоцький [18], С. Донченко [19], якими висвітлено різноманітні аспекти діяльності українських партій Наддніпрянщини, що на той час очолювали національно-визвольний рух в Україні, починаючи від революційного напрямку і закінчуючи ліберально-демократичним.

Разом з тим, майже в усіх наукових розвідках та публікаціях з цієї проблематики, хоч і різною мірою, але показані утиски, які відчували на собі діячі та прихильники вказаних партій з боку царської влади. Тому їй об'єктивне висвітлення саме і вимагає показу діяльності протилежної сторони.

Одним з таких питань, яке вимагає всебічного і досконалого розгляду, є дослідження роботи поліцейських органів самодержавної влади відносно діяльності українських політичних партій Наддніпрянщини і Галичини у зазначений період. Однією зі складових цієї цікавої і, на жаль, маловивченої проблеми є керівництво Департаментом поліції діями жандармів в їхній боротьбі з діями представників та прихильників цих партій.

Висвітленню такого важливого питання сприяють і згадки про нього в загальному плані сучасними вітчизняними дослідниками даного періоду – О. Овсієнком [20; 21], М. Щербаком [22], М. Щербаком і О. Овсієнком [23], О. Яришем [24; 25], А. Чайковським і М. Щербаком [26], В. Ченцовим [27], Н. Щербак [28] у своїх наукових публікаціях. Більш повно про проблему, що розглядається, йдеться також і в наукових розвідках Ю. Лаврова [29], О. Овсієнка [30].

Разом з тим, залучення нових архівних джерел по даній проблемі, поряд з публікаціями вищезазначених дослідників, надають можливість більш детально висвітлити дії Департаменту поліції саме у цьому напрямі. Тому в даній статті поставлено за мету на окремих, найбільш характерних прикладах показати як він керував боротьбою підвладних йому підрозділів політичної поліції у Наддніпрянській Україні проти дія-